

XI

Час минав безповоротно, і в моїм житті не змінювалося ніщо. З моєї батьківщини і від свояків діставала я вістей небагато; впрочім, я й не тужила за вістками від них. Щодо моїх відносин до пані Марко, то й вони майже не змінилися. Вона мене все однаково любить, а хоч і впадає частіше в недугу, стає через те щораз дразливішою, то я зношу від неї все терпеливо, переконавшись, що вона одна мені справдішня щира дорадниця, підпора в житті, на котрої грудях могла би я виявити одверто всякий біль, і котра, по смерті моєї дорогої незабутньої бабуні, опікується мною правдиво по-материнському. А відтак вона ж його мати!

Одного разу, коли пролежала більше як тиждень хора, а я, заходячись коло неї, не спала ночами і аж змарніла, сказала до мене, стискаючи мені руку, із сльозами в очах: «Я не знаю, Наталко, чи зможу я ще коли-небудь віддячитися вам повно за вашу сердечність і любов, як я цього бажала б і як ви на це заслужили! Але, може, віддячиться він вам за мене. Він вдячний і вірний, ох, вірний, як його незабутній батько. Він знає, які ви для мене!»

Я відвернулася від неї, щоб не дивитися в її добрі очі. По-перше, не могла дивитися в її лице, коли говорила про нього, а по-друге, в мене не була совість цілком чиста. Чи я була дійсно добра для неї задля її особи, чи радше тому, що вона його мати? Правда, я не думаю вже стільки про нього, як давніше. Горджуся тим, що чувство любові не перемогло мене, і я лише в найтихіших і найсамотніших хвилинах згадую його. А все ж таки чи не уронила би хоч одної сльози, коли б не знала його зовсім, а мусила зносити прикrostі від хоровитої дами лиш тому, що дістаю плату і презенти? Хто знає, хто знає!.. Але ні, я обманюю себе сама; я ж його не люблю, я майже забула його цілком, я займаюся майже самим Орядином! Лиш коли настане сильний вітер, а дерева в саду зашумлять грізно, пригадають ніби шум моря, тоді стає його постать, мов причарована, ясно-виразно перед моєю душею і уста його вимовляють сердечним, спокійним голосом: «Що я люблю, люблю вже навіки», — тоді думаю про його. Але се случаеться рідко, і я опираюся тому. Звертаюся до Орядина, котрий мене дразнить своїм поведінням і котрого не можу забути, чи, радше сказати, не хочу забути!

Бо й чому мені його забувати? Я ж — ха-ха-ха! — його царівна!..

Пані Марко каже, що я змінилася, стала холодна, замкнена в собі і ще тихіша. Се, може, й правда. Я майже уникаю людей. Я люблю їх, я і знаходжуся радо між ними, лише не люблю оставатися між ними довго і слухати того, що вони вивчилися колись і від когось напам'ять. Я віддалася тепер цілком писанню однієї довшої повісті, котра становить «мою кров і нерви». Вона — я се відчуваю — буде пронизана всім світлом мого ества. В неї увійде все сонце моєї душі, вся здавлена веселість моєї істоти, вся будучність її. Хочу поринати у праці тій, купатися в ній і пити з неї, мов з тої золотої чаші, щастя та цілковите задоволення. Так, в ній хочу розцвістися, мов та рожа...

* * *

(Знов пізніше).

Одного разу спитала мене пані Марко:

— Як би ви жили, Наталко, коли б я вмерла?

Се питання вразило мене немило, і я глянула неспокійно на неї. Вона підупадала чимраз більше на силах, лежала не раз цілими днями на софі, і хоч запевняла мене, що се в неї лише така втома, то все ж таки я гризлася сильно і звертала всю свою увагу на неї.

— Ну як же ж? Чого ж дивитися на мене, замість відповісти мені? — ніби жартувала.

— Не думаю ніколи над чимсь подібним, дорога пані! — відповіла я на вид спокійно. — Не

знаю, чому вам приходиться щось подібне на думку!

— Але коли я хочу знати, як би ви опісля зажили? Чи вам тяжко дати відповідь на се? Скажіть, дорога дитино, чи ви вернули би знов до свояків?

Я закрила мимоволі лице руками.

— О боже милий! Я не знаю, я нічого, нічого не знаю! — сказала півголосом.

— А я рада би ваші думки знати! Чи вам тут справді мило і любо в мене?

— О дорога пані. — Більше не могла я сказати. Приневолена якимсь наглим жалем, ухопила її схуділу руку і поцілувала її. Вона притиснула мене мовчки до себе, і я чула, що вона була так само розжалоблена, як я.

— Отже, вам любо і мило в мене, — говорила далі, вкладаючи насилу спокій у свій голос. — Се мене успокоює. Мені здавалося все, що ви вернули би прямисінько до свояків.

— Я старалась би всіма силами жити в такий самий спосіб, як тут. Чого би вертала назад туди? Для мене нема там вже більше місця!

— Спасибі тобі за це, дитино! Але знаєш... знаєш, що мені не раз здається?

— Що?

— Що ти покинеш все, всі твої вироблені засади, всю твою улюблену працю, і... і підеш якого-небудь гарного дня тією звичайною, широко утовченою дорогою буденщини.

Я дивилася на неї довгим, повним, очікуваним поглядом.

— І що ж? — спитала я.

— І страшиш те, що я і інші полюбили в тебе і що мене поєднало знов в останніх роках з людьми і життям.

— Що ж се таке у мене?

— Се те, чого буденні люди не мають. Чисте, невизичене, вроджене світло душевне, що позолочує все, на що лиш упаде.

— О дорога пані!

— Так, Наталонько! Мене переслідує думка, що коли останетеся самі-самісінькі в житті, то це життя, грубе, жорстоке, переробить вас, вплине на вас, може, так, що в вас прокинеться пригноблена натура і ви заживете цілком іншим життям! Се не було би щось неприродне, Наталко; ні, ви молоді і гарні, ах, ви пишні, як екзотична квітка, і самотність не видається вам завсігди такою, як тепер... Однак я вмерла би з жалю за вами удруге і на тамтін світі!

— Чому думаєте ви так про мене, пані Марко? — спитала я з щирим смутним докором. — Чи ви не пізналися на мені ще доволі?

— Знаю, знаю, — відповіла вона поспішно, — однак я спостерегла, що ви у своїх нестерезених і найсамотніших хвилинах такі неспокійні, а властиво так якось настроєні, мовби були наскрізь незадоволені або чулися в мене нещасливі? Що з вами? Скажіть одверто!

Я усміхнулася сумно.

— У вас я нещаслива, дорога пані? Ні, у вас відчула я і побачила щастя. Це в мене щось інше. Я чуюся не раз такою самотною, опущеною!

— Ох, отже, так воно й є, як я собі думала! — перебила вона мене майже болісно.

— Справді чуюся самотною, але не так, як ви, може, думаєте, лише цілком інакше.

Последніми часами загніздилася в моїй голові думка, що я справді не маю так званого «змислу для дійсності», як мене переконували раз в тім у житті ще давніше. Що стою зі всім тим, чим душа моя переповнена, сама! Бо чи ж се здорово заодно думати, що не одно могло би інакше бути, краще і достойніше? Цього я не думаю про своє власне життя, лише про життя загалу. Думки других людей такі задоволені, кружать від якого-небудь часу вже завсігди лиш в однім означенім крузі, взявши собі за ціль життя виключно особисті інтереси; а мої летять даліше, бажають бог знає чого, очікують чогось, передчувають щось, а опісля плачуть. Се те в мене, дорога пані, що я

чуюся самотня. А щодо «щасливості», то будьте спокійні. В моїм житті так мало подій, що... що я не можу чути нещасливою. — І при тих словах я розсміялася тихим сміхом.

Вона поглянула на мене, і я відчула, що мій сміх не вдоволяв її.

— Чи хочете тим сказати, що ви не заміжні? — спитала.

— Так; але чи лиш подружжя має ту силу ущасливити чоловіка? Мені здається, що це залежить цілком від його успособлення, від його склонностей, від поглядів на життя...

— Чи ви говорили іронічно про події свого життя? — спитала знов.

— Так і ні. В моїм житті мало подій, а однак ж скільки відчула я, скільки передумала! Але все те не має жодної вартості супроти того, що я невіддана!

— Тепер ви колючі, Наталко!

— Може, пані Марко. Моя історія — це не те, що я пережила, лише те, що я передумала головою і серцем. Але небавом вступлю у вік такий, у котрім дівчат називають уже «старими». Тоді стану зовсім не інтересна для нікого; тоді скінчиться моя історія.

— Ви уявляєте собі щось непотрібне і гризетеся опісля.

— Ні, я не гризуся, я навіть сміюся з того; але я пересвідчена, що й тут сміюся лиш я сама. Впрочім, я не можу собі уявити, як то можна бути старим. — Але по якійсь хвилині сказала: — Пані Марко, я ніколи не стану старою панною...

— Ви думаете вийти заміж? — спитала мене майже з переляком.

— Чи думаю над тим? — повторила я згорда. — Ні, пані Марко, я не думаю цілком над тим! Я не знаю, але це мені так чудно-чудно, так мовби я справді родилася лиш на те, щоб терпіти або щоби пробувати до посліднього віддиху свою силу в боротьбі. — Опісля говорила я мимоволі понуро: — Я навчена з дитинства не ожидати щастя, хоч маю те переконання, що якраз я здібна відчути те, що називається щастям. Силуюся зрікатися краси життя, ясних барв, мов та черниця. Учуся привикати до того, що в моїм житті не засяє сонце цілим багатством свого світла. Від смерті бабуні була я полишена собі сама й остануся нею і далі. Впрочім, се не болить мене; бо чи то соромно стояти на власних силах? А щодо слів, що не остануся «старою панною», то я хотіла ними те сказати, що хоч і остануся незаміжною, не остануся, проте, смішною особою, т. є. не прилучуся до тих, що любуються в дивоглядних строях і котиках або псах.

— Але ж бо ви не можете знати, чи ви останетесь дійсно незаміжною, Наталко, — закинула вона якось нетерпеливо.

— Цього я дійсно не можу певно знати, і мені це навіть байдуже, пані Марко, — додала я з якоюсь наглою, майже палкою гордовитістю, — я дуже горда в тій справі. Я могла би вмерти з жалю, коли б мене той, котрого би я любила, покинув, але ніколи, ніколи в світі не здержувала би його при собі, коли б хотів мене покинути. Лучше вмирати, ніж коритися, ніж просити милостині!.. Ах, ті милостині! — Вона поглянула на мене з переляком, а я говорила з гарячими очима далі. — Так, ті ненависні милості. Вони затроїли мені душу, і я ненавиджу їх! Їх і все, що пригадує хоч здалека ту погань!

Вона всміхнулася, як мені виділося, з примусом і обізвалася лагідно:

— Я годжуся з вами, Наталочко; це дійсно погань. Але оскільки я вас знаю, то мені здається, що вам не грозить подібна небезпечність. Ви належите до тих, що їх не покидається. Я навіть переконана, що ви вийдете заміж і навіть так, як заслугуєте.

Я не відповіла нічого і лиш здвигнула плечима, а тим часом по моїх устах пролетів гіркий, ледве замінний усміх. Перед мою душею промайнув Марко, а за ним — Орядин. Вже як і боліло мене поведіння Марка, але все ж не так, як Орядина. Над ним думала, застановлялася я так часто послідніми часами (мабуть, тому, що бачила його частіше), що Марко майже щезав з моєї пам'яті, а в сій хвилі прокинувся у мене супроти Орядина якийсь аж шалений жаль.

— Так, Наталко, так! — говорила мені стара дама. — Ви не потребуєте присягатися, що

останетесь незаміжною.

— Я не бажаю нічого так, як того, щоби могла працювати після своєї вподоби — ви ж знаєте, дорога пані, — щоби могла писати і щоби воно здалося на що. Тоді була би я також щасливою!

— А подружжя, моя дитино, чи воно у вас не має вартості? — спитала, мовби невдоволена моїми словами.

— Я не маю нічого проти подружжя, хоч воно не є в основі нічим гарним, ані величним, особливо тоді, коли люди своїм характером до його не спосібні. Але правда і те, — додала я мов по легкій задумі, — що воно й гарне, коли люди не споганюють його...

— Правда, правда, Наталко! — обізвалася стара дама живо. — Між ніким не можуть бути такі красні відносини, як між чоловіком і жінкою. Се вам кажу з досвіду, бо я пережила не одно. Дівчина любить матір і батька над усе; однак чому опускає їх радо, коли прийдеться іти хоч би й на кінець світу за товаришем, що його серце вибрало? Бо вона знає, що він заступить її родичів і все те, з чим зрослася душею. О Наталочко! — додала з сумною сердечністю. — Коли мається за мужа доброго і ніжного чоловіка, а чоловік той zarazом товариш нашої душі, тоді не можна від долі жадати більшого скарбу. Ні, нехай говорять і філософують собі мужчини і жінчини, як хочуть, але так як чоловікові не заступить ніщо любові жінки, так і жінці любові чоловіка, вірте мені! Була би велика шкода, коли б ви не могли віддатися або не хотіли!

Я сиділа мовчки з очима, зверненими кудись вдалечину. Не звертаючи голови до неї, спитала я протяжно:

— Може, але чому приходить вам це на думку?

— Вас як людини було би шкода.

— Так, — докінчила я майже з поспіхом. — Кожда людина повинна свою силу і красу використати; не мати надармо серця в руках... не так?

Вона притакнула мовчки головою:

— Хто не живе вдвійку, той не живе ніколи правдивим життям, — сказала. Я не відповіла зараз, аж пізніше спитала:

— Коли живеться правдивим життям, пані Марко? — І не вижидавши відповіді, говорила дальше: — Чи тоді, коли багато терпиться? Чи коли багато відчувається? Чи, може, тоді, коли живеться невгамовано після своїх лихих і добрих склонностей? Бо ж серце годиться так тяжко, ох, так тяжко, з розумом, дорога пані!

Вона притакнула знов мовчки, як перше, головою, і зітхнула. Я підняла голову до неї. Наші погляди стрінулися. Вона дивилася на мене великими, вогкими, смутними очима zarazом так, мовби її думки помимо всеї бесіди пробували десь далеко-далеко...

— Наталко, ви вірна натура, правда? — спитала нараз.

Я дивилася на неї здивовано:

— Чому, пані Марко?

— Відповіджте мені на моє питання!

— Вірна, однак...

— Ах, нічо «однак». Я не хочу нічого більше знати! — Із тими словами вийшла. Зчудована, перенята дивним чуттям, зосталась я на місці і заслонила лице руками.

І знов пересунувся попри мою душу Марко, а за ним Орядин...

* * *

(В рік по від'їзді Марка).

Так, у тім мусить щось бути правдивого, у тім, що Орядин казав, що в мене нема змислу для дійсності. Я тужу забагато. За чим? Ба! хіба це можна розібрати? Це слабкість чувства, вроджена

недуга, що відзивається і більшає з віком. «Туга за красою», — казав він, — не знає, що відгомін його сміху будить у моїй душі.

Я найщасливіша, коли пишу, коли потону цілою душею в іншому світі. Це багатий, барвний світ, повний гармонії, повний якоїсь несказанної ніжності або здержаної радості, бутної (гордої), благородної втіхи. Так живу я мовби двояким життям. Там на час, а на час тут.

Не раз звичайно по різnorodній утомляючій праці, чуюся щасливою. Але це не триває довго. Одно тяжке зітхання пані Марко, одно притиснення її руки до серця розвіє те почуття вдоволення чи там «щасливості», і я немов прокинуся з солодкого сну. «Вона слаба!» — прошибне мене блискавкою думка, мов гострий ніж, і я немов в'яну. На мою душу мов спадає заслона з чорної крепи і закриває всю ясність, що в ній пробивається.

Вона хора і підупадає з дня на день на силах, але вмовлює в мене і в себе, що це перейде. Дай боже, але чого ж так змарніла і пожовкла? А мене чому просто гонить за якимись «розривками, на котрі має право лиш молодіж»? Перше цього не було в неї ніколи, а тепер немов хоче нагородити мені всі нею заподіяні і найдрібніші прикrostі. Бідна! Не знає, яке прикре почуття викликає тим у мені, але роблю її волю, щоб їй справити приємність, а собі щоб не придбати на будучність грижі совісті, її воля, її дорога воля нехай буде моя воля!..

З усіх знайомих наших відвідує нас найчастіше Оксана. Її намовляє пані Марко витягати мене на «світ божий». Часом удається їй це, але частіше остається у нас. Вона пробуває радо у нас, що дух нашого дому впливає на неї упокоююче і настроює її поважно-велично.

— Скоро лиш увійду до вас, — говорить мені, — у ваші високі, тихі кімнати, пристроєні в оці старосвітські меблі, де високі фотелі стоять немов на сторожі пануючого тут давнього доброго тону, обнімає мене зараз почуття спокою і певності. А до того поважна стать пані Марко, одягнена в чорний шовк, котрого шелест дуже люблю, і ви з вашим безшелесним, ніби плавким ходом, меланхолійно похиленою головою і задуманими очима, то не знаю, чи я та сама, що перше, і майже сумніваюся, чи на світі між людьми панує лож і неправда; противно, думаю, що сама краса, любов і мир! Так тут у вас!

А я усміхаюся і стискаю їй щиро руку, і я її люблю. З усіма її дрібними хибами, з її тонкою ненавистю до всього, що грубе, без чувства і що — не музикальне.

Про мої колишні відносини до Орядина знає вже і займається нами обома з великим інтересом. Коли говорю про його, то просто п'є з моїх уст слова, а очима дивиться так, мовби і ними слухала, щоб не пропустити жодного мого слівця або не втратити на хвилину виразу мого лица. Мені аж не раз чудно, що вона тим так займається. Я ж не роблю з того, що інтересуюся ним, якоїсь дуже важної події, — ох, зовсім ні! Думаю про його тому, бо скучно, бо хочу жити якимсь теплим життям, думаю, якби з помсти, що Марко згордів і в останній хвилі пробив моє серце, як ножем...

Коли бачимося з Орядином у театрі, на концертах або інших публічних місцях, тоді зачаюємося на себе посполу. Зелектризовані, майже перелякані в хвилині стрічі, відчуваємо майже в тім самім менті потребу завдати одно другому біль. Я узброююся у всю гордість, яку маю до розпорядимості, щоби дати йому відчути, що я любові і співчуття не благаю; він же хоче мені доказати, що не робить собі з мене нічого, що потішився вже давно по моїй втраті.

Його невідмінний спокій виводить мене з рівноваги, а раз занепокоєна, трачу звичайний настрій. Силуюся не думати над ним і — думаю про його майже неустанно.

«До чого у його цей уданий, аж у зарозумілість переходячий спокій? — питаю себе. — Чи він соромиться любові, як якого лиха? Чи він мовчить з упрямості?» Коли би між нами мало прийти до якого поєднання, то я не вчинила би ніколи першого кроку. Колись думала я інакше, але тепер переконаюся в неможливості такого вчинку. В мені щось уперте — аристократичне, що має наді мною неограничену власть, і я корюся тій власті. В цілості мої почуття до його якісь дивні. В

деяких хвиликах пересвідчена я, що могла би я не займатися ним, коли б постановила собі те твердо. Але з якої причини постановляти собі таке?

Одного разу чула я щось з його приватного життя, що кидало дуже погане світло на його совість і звичаї. Цього не надіялася я ніколи від нього, і воно дало мені нагоду заглянути в його душу і спосіб думання. Тим всім гризлася я аж до фізичної втоми, однак не могла його брати в оборону супроти голосів, що його ганили. З другої сторони, я тішилася його ростом і відчувала якесь вдоволення. Чи не була це почасти і моя заслуга, що він покинув свій план загребуватися десь на селі і жити «лиш для себе»? А так коли стане независимим, то повстане (як говорив мені ще перший раз) проти того, що йому видається найтяжчим лихом нашого народу, і буде боронити прав його. Правда, зовсім безінтересно не поступала я собі тоді. Я не могла в ті часи стати його жінкою, але коли б я перемогла себе і дала слово? Так поступає не одна, особливо ті, що живуть у зависимих обставинах, але я не хотіла йти тією дорогою, вона видалася мені не гідною мене і його. А тепер, коли він справді йде вгору, ворогує на мене, що я не хотіла йому подати руки до буденного щастя. Чи щаслива я, може? І що ж, коли б ми були й побралися? Були би, певно, тяжко працювали, були би, певно, отупіли потрохи, збайдужніли, — а так нема в моїм житті лиш жодного «закінчення» і «історії». Я й боюся якого там «закінчення»; мені здається, що коли б воно настало, зачинились би мені двері до всіх сфер думання назавсігди; ні, у мене не прихильна натура до того.

Тоді, коли я його любила цілим жаром першої любові, була би, може, й полагодила якось свої відносини, а тепер от що виросло з непорозуміння і фальшивої честолюбивості! Ні, де вже раз любов панує, нема місця для думок; а де думки беруть верх, блідне вона нечайно і завмирає.

Перший раз ми не думали багато над своїми істотами.

І я всміхнулася, згадавши ті часи. Ах, та любов! Скільки-то терпілося, скільки пролилося гірких сліз, передумалося мрій, а однак щастя і краси тих хвилин не відчувала я тоді, а тепер відчуваю лиш меланхолію всякої скінченості...